

JAKUB DEJ

ANALIZA SYTUACJI KRYZYSOWYCH NA STADIONACH W XX I XXI WIEKU – WNIOSKI I REKOMENDACJE

Celem analizy jest dostarczenie wiedzy osobom zajmującym się i zainteresowanym bezpieczeństwem meczów piłki nożnej, która może przyczynić się do ograniczenia ryzyka wystąpienia tragedii podobnej do tej, która miała miejsce 15 kwietnia 1989 r. na Hillsborough Stadium w Sheffield (Anglia). W analizie przedstawiono wnioski i rekomendacje na podstawie dwudziestu trzech zdarzeń, które miały miejsce w trakcie organizacji meczów piłki nożnej na przestrzeni XX i XXI wieku. Najczęstszymi przyczynami wystąpienia sytuacji kryzysowych na stadionach są zablokowane lub niedrożne wyjścia, błędne decyzje organizatorów meczu i awarie techniczne. Największym zagrożeniem dla osób przebywających na stadionie jest panika tłumu i ścisk. W celu zminimalizowania ryzyka wystąpienia sytuacji kryzysowej, zaleca się konsekwentne egzekwowanie przestrzegania przez podmioty do tego zobowiązane przepisów budowlanych, przeciwpożarowych, dotyczących organizacji imprez masowych oraz wypracowanych standardów bezpieczeństwa. Istotnym czynnikiem ograniczającym ryzyko jest także skuteczne zarządzanie tłumem oraz adekwatne reagowanie służb policyjnych i porządkowych na zaistniałe zakłócenia porządku na stadionie.

Sytuacje kryzysowe na stadionach w XX i XXI wieku

- 1. 5 kwietnia 1902 r. Stadium Ibrox Park (obecnie Ibrox Stadium) w Glasgow, Szkocja.** Podczas meczu piłki nożnej (ang. British Home Championship) pomiędzy Szkocją a Anglią w 52 minucie meczu (po godzinie 16:00)¹, doszło do zawalenia się nowo wybudowanej, zachodniej trybuny stadionu. W wyniku upadku z wysokości około 12 metrów zginęło 25 osób, a około 517 zostało rannych. Według źródeł, przyczyną

¹ R.S. Shiels, *The Fatalities at the Ibrox disaster of 1902*, The Sports Historian, No. 18, 2 (Nov, 1998), Edinburgh, 1998, źródło: <http://library.la84.org/SportsLibrary/SportsHistorian/1998/sh182k.pdf><http://library.la84.org/SportsLibrary/SportsHistorian/1998/sh182k.pdf> [dostęp: 26.09.2016].

zawalenia trybuny były obfite opady deszczu w noc poprzedzającą mecz, co wpłynęło na wzrost wilgotności drewnianej konstrukcji tarasów (dźwigary pionowe i poziome były wykonane ze stali), a co za tym idzie zmniejszenie ich wytrzymałości na obciążenie. Wskazywano również, że materiały zastosowane w konstrukcji trybuny były słabszej jakości niż te, które przewidywały zapisy umowy z wykonawcą. Trybuna była zaprojektowana na 35 913 osób (na całym stadionie mieściło się 70 tysięcy widzów), w dniu zdarzenia była po raz pierwszy w pełni zapełniona. Synchroniczne poruszanie się kibiców generowało dodatkowe obciążenie na jej konstrukcję.

2. **9 marca 1946 r., Stadium Burnden Park w Bolton, Anglia.** Podczas meczu piłki nożnej Bolton Wanderers – Stoke City w ramach rozgrywek Pucharu Ligi Angielskiej, doszło do zawalenia się dwóch barierek strefujących trybuny, w konsekwencji czego kibice stojący na niższych sektorach zostali przygnieceni przez kibiców stojących na wyższych sektorach. W wyniku zdarzenia zginęły 33 osoby, a ponad 400 zostało rannych (głównie kibice drużyny Bolton Wanderers)². Na stadionie przebywało około 85 tysięcy widzów. Według pozyskanych informacji, część trybun była wyłączona z użytku, co w konsekwencji wymusiło wprowadzanie kibiców obu drużyn przez jedno wejście, w którym znajdowały się kołowrotki będące w złym stanie technicznym, powodujące zator. Znaczna część kibiców chciała kupić bilet tuż przed planowanym rozpoczęciem meczu, co wydłużyło czas oczekiwania na wejście i skupienie dużej ilości osób przed wejściem na stadion³. O 14:40 podjęto decyzję o zamknięciu bramek i niewpuszczaniu kolejnych kibiców w związku z przepełnieniem trybun. Część osób, która nie została wpuszczona na stadion przedarła się na trybuny, przeskakując kołowrotki i ogrodzenie stadionu. Doszło do ścisku i naporu na kibiców już przebywających na trybunach, w konsekwencji czego doszło do zagrożenia życia i zdrowia w wyniku uduszenia i zmiżdżenia.
3. **24 maja 1964 r., Estadio Nacional w Limie, Peru.** Podczas meczu piłki nożnej pomiędzy Peru (gospodarz) a Argentyną w ramach eliminacji do Igrzysk Olimpijskich w Tokio, doszło do paniki tłumu w wyniku starć z policją, w konsekwencji czego zginęło 328 osób, a ponad 500 zostało rannych⁴. Na stadionie przebywało około 54 tysiące widzów. W 84 minucie meczu peruwiański piłkarz strzelił bramkę, wyrównując tym samym wynik meczu na 1:1, co dawało Peru otwartą drogę do Igrzysk Olimpijskich. Gol nie został uznany przez urugwajskiego sędziego Ángela Eduardo Pazos, który stwierdził faul na argentyńskim piłkarzu. Wywołało to oburzenie wśród peruwiańskich kibiców. Dwóch kibiców drużyny-gospodarzy wdarło się na płytę boiska. Obecne na stadionie służby policyjne podjęły interwencję – zatrzymały kibiców wykorzystując środki przymusu bezpośredniego (gaz łzawiący, pałki służbowe, techniki ofensywne i defensywne). Kibice peruwiańscy odebrali to jako atak ze strony policji, co wywołało falę agresji wśród nich. Kibice wdarli się na płytę boiska oraz rzucali przedmiotami w stronę funkcjonariuszy policji. Służby policyjne użyły gazu łzawiącego oraz

² N. Baker, *Have they forgotten Bolton?*, The Sport Historian No. 18(1), Edinburgh, 1998, źródło: <http://library.la84.org/SportsLibrary/SportsHistorian/1998/sh181i.pdf> [dostęp: 26.09.2016].

³ <http://www.football-stadiums.co.uk/articles/the-burnden-park-stadium-disaster/> [dostęp: 26.09.2016].

⁴ <http://www.bbc.com/news/magazine-27540668> [dostęp: 25.09.2016].

– według niektórych źródeł – ostrej amunicji w celu spacyfikowania kibiców, w wyniku czego doszło do paniki tłumu. Peruwianczycy zaczęli kierować się schodami w stronę wyjść ze stadionu, które były zamknięte. Tłum napierający z trybun nie wiedział o zamkniętych wyjściach znajdujących się na dole, na poziomie ulicy, co spowodowało zagrożenie dla życia i zdrowia w wyniku upadku, uduszenia i zmiżdżenia.

4. **23 czerwca 1968 r., Estadio Monumental, Buenos Aires, Argentyna.** Podczas derbów (arg. *Supercalisco*) w Buenos Aires pomiędzy drużynami Boca Juniors i River Plate, doszło do niekontrolowanego ruchu tłumu, w wyniku którego zginęły 74 osoby, a ponad 150 zostało rannych⁵. Na stadionie znajdowało się około 47 tysięcy kibiców. Z niewyjaśnionej przyczyny⁶ kibice drużyny Boca masowo zaczęli udawać się w kierunku bramy 12, która była zamknięta. Ci, którzy byli jeszcze na schodach albo trybunach napierali na kibiców znajdujących się przy bramie wyjściowej. Wywołało to ścisk, co spowodowało zagrożenie dla życia i zdrowia w wyniku upadku, uduszenia i zmiżdżenia.
5. **2 stycznia 1971 r., Stadium Ibrox Park (obecnie Ibrox Stadium) w Glasgow, Szkocja.** Podczas meczu piłki nożnej pomiędzy drużynami Celtic a Rangers doszło do zdarzenia, w wyniku którego zginęło 66 osób, a 140 odniosło rany⁷. Na stadionie znajdowało się około 80 tysięcy widzów. W trakcie opuszczania trybun przez kibiców Rangers, na schodach doszło do upadku dwóch kibiców, co spowodowało reakcję łańcuchową powodując kolejne incydenty (upadanie osób na osoby, które upadły przed nimi, ang. *pile-up*) oraz przewrócenie się zainstalowanej na środku schodów barierki. Napierające osoby ze strony trybun, nieświadome zdarzenia spowodowały ścisk, co doprowadziło do zagrożenia życia i zdrowia w wyniku upadku, uduszenia i zmiżdżenia.
6. **17 lutego 1974 r., Zamalek Stadium w Kairze, Egipt.** Przed meczem towarzyskim pomiędzy Zamalek S.C. (Egipt) a Duklą Praga (ówczesna Czechosłowacja) doszło do niekontrolowanego ruchu tłumu, w wyniku którego zginęło 48 osób, a 50 zostało rannych⁸. Organizatorzy meczu, w dniu planowanej imprezy, zmienili decyzję o miejscu jej odbycia. Zamiast na pojemniejszym Nasser Stadion, mecz został przeniesiony na Zamalek Stadion, który mógł pomieścić 40 tysięcy widzów. Przed stadionem zgromadziło się około 80 tysięcy kibiców, którzy zdawali sobie sprawę, że nie wszyscy wejdą na stadion zważywszy na niewystarczającą ilość miejsc na trybunach. W wyniku naporu tłumu na wejście na stadion doszło do ścisku, który spowodował zagrożenie dla życia i zdrowia w wyniku upadku, uduszenia i zmiżdżenia.

⁵ <https://footballpink.net/2015/05/27/river-vs-boca-68-the-tragedy-of-la-puerta-12/> [dostęp: 26.09.2016].

⁶ Istnieje kilka hipotez branych pod uwagę. 1) Zrzucona z górnych trybun na dolne podpalona flaga drużyny River Plate spowodowała panikę wśród kibiców Boca Juniors; 2) Kibice River Plate weszli na sektor kibiców Boca Juniors, co spowodowało skierowanie się zbyt dużej ilości osób przez jedne schody w dół do wyjścia; 3) brama nr numer 12 była zamknięta lub zablokowana 4) Kibice Boca obrzucili służby policyjne pojemnikami z moczem, co spowodowało policję do użycia środków przymusu bezpośredniego, co w konsekwencji skłoniło kibiców Boca do ucieczki z trybuny w stronę bramy nr 12, źródło: <https://footballpink.net/2015/05/27/river-vs-boca-68-the-tragedy-of-la-puerta-12/> [dostęp: 26.09.2016].

⁷ <https://iainduff.wordpress.com/2010/12/28/the-ibrox-disaster-1971-scottish-footballs-darkest-hour/> [dostęp: 26.09.2016].

⁸ W. Murray, J. Murray, *The World's Game: A History of Soccer*, Chicago 1996, s. 190.

7. **8 lutego 1981 r., Karaiskakis Stadium w Neo Faliro, Pireus, Grecja.** Podczas meczu pomiędzy Olympiacos a AEK Ateny w ramach rozgrywek ligowych, doszło do zdarzenia, w wyniku którego zginęło 21 osób, a około 55 zostało rannych⁹. Po zwycięskim meczu (6:0), kibice drużyny Olympiacos ruszyli w stronę bramy 7, która nie była w pełni otwarta/odblokowana. Według źródłowych informacji, część kibiców straciła równowagę i przewróciła się, tym samym przewracając innych kibiców. Widzowie, którzy byli jeszcze na trybunach, szli w stronę schodów napierając na kibiców znajdujących się w wąskim korytarzu klatki schodowej. W wyniku niedrożności przejścia oraz upadku kibiców na schodach prowadzących do bramy 7 doszło do ścisku, co spowodowało zagrożenie życia i zdrowia w wyniku upadku, uduszenia i zmiżdżenia.
8. **20 października 1982 r., Wielka Sportowa Arena – Centralny Stadion Lenina (obecnie Luzhniki Stadion) w Moskwie, ZSSR (obecnie Federacja Rosyjska).** Podczas meczu Pucharu UEFA pomiędzy FC Spartak Moskwa a HFC Haarlem (Holandia) doszło do niekontrolowanego ruchu tłumu, w wyniku którego 66 osób zginęło¹⁰, a 61 zostało rannych¹¹. Na stadionie było około 16,5 tysiąca widzów (stadion mógł pomieścić 80 tysięcy kibiców, ale ze względu na panującą niską temperaturę – poniżej –10 stopni Celsjusza – nie było dużego zainteresowania). Z uzyskanych informacji wynika, że zarządca stadionu otworzył tylko dwie trybuny (wschodnią „C” i zachodnią „A”), ponieważ nie miał odpowiednich zasobów do oczyszczenia ze śniegu wszystkich trybun. Według pozyskanych informacji, większość kibiców (około 12 tysięcy) udała się na trybunę „C”, ponieważ znajdowała się bliżej stacji metra¹². Po zakończonym meczu kibice zaczęli przemieszczać się w stronę wyjścia. Pod każdą trybuną znajdowały się dwa wyjścia (klatki schodowe) i wszystkie były otwarte, jednak kibice obserwujący mecz z trybuny „C” w większości wybrali schody nr 1, ponownie ze względu na bliskość stacji metra. W trakcie schodzenia klatką schodową, jeden z kibiców zatrzymał się lub upadł, co spowodowało efekt domina – przewracanie się kolejnych nadchodzących osób na osoby, które przed nimi upadły. Napierające ze strony trybun osoby nieświadome zdarzenia, powodowały ścisk na schodach, co w konsekwencji stworzyło zagrożenie dla życia i zdrowia w wyniku upadku, uduszenia i zmiżdżenia.
9. **11 maja 1985 r., Bradford City Stadium (Valley Parade), Wielka Brytania.** Podczas meczu piłki nożnej pomiędzy drużynami Bradford City a Lincoln City w ramach rozgrywek III Ligi brytyjskiej doszło do pożaru, w wyniku którego 56 osób zginęło, a 265 zostało rannych¹³. Na stadionie znajdowało się około 11 tysięcy kibiców. Główna

⁹ J. Nauright, C. Parrish (red.), *Sports Around the World: History, Culture and Practice*, Santa Barbara 2012, s. 386.

¹⁰ Rozbieżności co do ilości ofiar wahają się od 3 do 340 osób. Wynika to z braku dostępu do oficjalnych danych, które zostały utajnione przez prowadzące śledztwo KGB. Radzieckie media przedstawiały ogólnikowe informacje o zdarzeniu. Po zdarzeniu wiele zachodnich gazet (min. El Pais, New York Times, La Stampa) czasopism sugerowało, że liczba ofiar została zaniżona, a prawdziwe przyczyny o katastrofie zatajone, źródło: https://en.wikipedia.org/wiki/Luzhniki_disaster [dostęp: 6.10.2016].

¹¹ <https://www.theguardian.com/football/2008/may/04/championsleague> [dostęp: 26.09.2016].

¹² https://en.wikipedia.org/wiki/Luzhniki_disaster [dostęp: 26.09.2016].

¹³ http://stadiony.net/publikacje/wydarzenia_historyczne/wielka_tragedia_valley_parade [dostęp: 26.09.2016].

trybuna stadionu została zbudowana w 1911 roku. Konstrukcja – głównie wykonana z drewna – miała przestwory pomiędzy rzędami, co umożliwiało gromadzenie się śmieci pod trybunami. Dach trybuny pokryty był brezentem i asfaltem, co czyniło go łatwopalnym. W 44 minucie meczu dostrzeżono płomienie na północnym krańcu głównej trybuny. Przyczyną zaognienia był najprawdopodobniej niedopałek papierosa wrzucony pod trybuny, gdzie zalegały łatwopalne śmieci. Z początku, kibice bez pośpiechu przemieszczali się do innych stref widowni, zgodnie z poleceniami funkcjonariuszy policji¹⁴. Na trybunach nie było urządzeń gaśniczych z obawy przed użyciem ich przez chuliganów, więc nie podjęto działań gaśniczych. Wraz z szybko rozprzestrzeniającym się ogniem po całej trybunie głównej, spokojne przemieszczanie się kibiców zamieniło się w paniczną ucieczkę. Znaczna część widzów z trybuny głównej (na trybunie było około 2500-3000 osób) uciekła na płytę boiska. Najwięcej ofiar pożaru znaleziono z tyłu trybun. Widzowie, którzy podjęli ucieczkę w stronę wyjść ze stadionu napotkali zamknięte bramy, przy których nie było obecnych pracowników stadionu, którzy mogliby je otworzyć. Spowodowało to zagrożenie dla życia i zdrowia w wyniku poparzeń, zatrucia gazami, upadkiem, uduszeniem i zmiążdżeniem. Większość ofiar to osoby poniżej 20 i powyżej 70 roku życia. Akcją ratowniczą polegającą na ewakuacji poszkodowanych ze strefy niebezpiecznej prowadzili policjanci oraz kibice.

10. 29 maja 1985 r., Heysel Stadium w Brukseli, Belgia. Przed finałowym meczem Pucharu Europy pomiędzy FC Juventus a FC Liverpool doszło do starć między angielskimi i włoskimi kibicami, w wyniku których zginęło 39 osób, a kilkaset zostało rannych¹⁵. Około godziny 19:30 – na 45 minut przed zaplanowanym rozpoczęciem meczu – kibice drużyny Liverpool obrzucali butelkami i kawałkami betonu kibiców Juventus, stanowiących wbrew planom¹⁶, większość kibiców w neutralnym sektorze „Z”. Włoscy kibice zareagowali w taki sam sposób – obrzucając kibiców Liverpoolu przedmiotami, co spowodowało angielskich kibiców przebywających w sektorach „X” i „Y” do sforsowania metalowej, trzymetrowej siatki rozpiętej na metalowych słupkach i przedarcia się na przylegający sektor „Z”. Ogrodzenie strzeżone było przez kilku policjantów, którzy nie byli w stanie powstrzymać brytyjskich kibiców. Większość kibiców z sektora „Z” podjęło próbę ucieczki, próbując przeskoczyć ogrodzenie zbudowane z siatki i półtorametrowego murku oddzielającego trybunę od boiska, albo próbując przeskoczyć trzymetrowy mur stanowiący krawędź trybuny. W wyniku naporu na betonowy mur oddzielający trybunę od boiska (który był w złym stanie technicznym¹⁷), doszło do zawalenia się tego ogrodzenia i przygniecenia przez fragmenty muru włoskich kibiców. W konsekwencji starć pomiędzy kibicami oraz zawalenia się fragmentu muru doszło do zagrożenia życia i zdrowia w wyniku pobicia, uderzenia niebezpiecznymi przedmiotami, upadku, uduszenia i zmiążdżenia. Akcja ratownicza była utrudniona. Poszkodowa-

¹⁴ https://www.youtube.com/watch?v=6noPZpJ9_2w [dostęp: 26.09.2016].

¹⁵ <https://www.theguardian.com/football/2005/apr/03/newsstory.sport14> [dostęp: 26.09.2016].

¹⁶ Sektor „Z” przewidziany był dla neutralnych belgijskich kibiców. Jednak znaczna część biletów została sprzedana włoskim imigrantom w Belgii.

¹⁷ *How Heysel changed football: Explosive 80s*, źródło <https://www.youtube.com/watch?v=xpy6H9t-3f0> [dostęp: 26.09.2016].

nym udzielali pomocy medycznej przypadkowi kibice, którzy posiadali wykształcenie medyczne oraz 50 wolontariuszy Brytyjskiego Czerwonego Krzyża.

11. 12 marca 1988 r., Dasarath Rangasala Stadium w Katamandu, Nepal. W trakcie meczu piłkarskiego pomiędzy Janakpur Cigarette Factory Ltd a Liberation Army z Bangladeszu doszło do zdarzenia, w którego wyniku zginęły 93¹⁸ osoby, a ponad 100 zostało rannych¹⁹. Na stadionie przebywało około 30 tysięcy widzów. Kibice wypełnili trzy trybuny, przy czym tylko jedna trybuna (zachodnia) posiadała dach. W trakcie meczu doszło do silnego gradobicia. Na podstawie uzyskanych informacji, tłumy kibiców z innych trybun zaczęły uciekać przed gradem w stronę jedynej krytej trybuny, ale służby policyjne uniemożliwiły przedostanie się tam tłumowi. Kibice z niekrytych trybun ruszyli z powrotem w stronę południowej trybuny i udali się do tunelu wyjściowego. Brama od trybuny południowej była zamknięta, co doprowadziło do ścisku, który spowodował zagrożenie dla życia i zdrowia w wyniku upadku, uduszenia i zmiążdżenia.

12. 15 kwietnia 1989 r., Hillsborough Stadium w Sheffield, Anglia. Podczas półfinałowego meczu Pucharu Anglii pomiędzy FC Liverpoolem a Nottingham Forest doszło do niekontrolowanego ruchu tłumów, w wyniku którego zginęło 96 osób, a 766 zostało rannych²⁰. Na 45 minut przed meczem, pod bramą C pojawił się tłum²¹. Na bieżąco napływali tam kibice, którzy przyjeżdżali indywidualnie oraz kibice grupowo eskortowani przez policję. O godzinie 14:30, a więc pół godziny przed meczem odnotowano narastający pod bramą C tłum i zagrożenie niebezpiecznym ściskiem. Podjęto decyzję o otwarciu bramy C, w celu niedopuszczenia do zagrożenia życia i zdrowia. Tłum kibiców Liverpoolu przeszedł przez bramę, następnie przez kołowrotki i skierował się tunelem prosto na trybunę Leppings Lane. Kibice przemierzający się tunelem nie byli w stanie zobaczyć poziomu zapełnienia trybuny. Na już zapełnioną trybunę Leppings Lane, weszło dodatkowe 2000 osób. W tunelu nie było pracowników stadionu, którzy mogliby pokierować tłum do skrajnych wejść na sektor, które ograniczyłyby natłok w centralnej części sektora. Nieustannie wchodzący przez bramę C do tunelu kibice uniemożliwiali wycofanie się z sektora. O godzinie 15:00, tuż przed gwizdkiem rozpoczynającym mecz, w części centralnej trybuny Leppings Lane doszło do ścisku, który zaczął doprowadzać do incydentów uduszeń, wgnieceń w ogrodzenie i zmiążdżeń. Z początku policja określiła sytuację jako „akt agresji szalejącego tłumy” i nie otworzyła bramek umożliwiających wejście na płytę boiska, a osoby które wspinały się na ogrodzenie oddzielające trybuny od płyty boiska, spychała z powrotem w tłum. Na trybunach doszło do przewrócenia się barierek strefujących w wyniku naporu tłumy. Po pewnym czasie – kiedy osoby odpowiedzialne za organizację meczu uznały, że zachowanie

¹⁸ Inne źródła podają, że zginęło 70-73 osoby, źródło: http://articles.latimes.com/1988-03-13/news/mn-1821_1_soccer-fans [dostęp: 26.09.2016].

¹⁹ <http://news.bbc.co.uk/sport2/hi/football/1273347.stm> [dostęp: 26.09.2016].

²⁰ Home office, *The Hillsborough Stadium disaster 15 April 1989 inquiry by the Rt Hon Lord Justice Taylor, Interim Report*, London, 1989, źródło: <https://www.southyorks.police.uk/sites/default/files/Taylor%20Interim%20Report.pdf> [dostęp: 29.09.2016].

²¹ Hillsborough The Report of the Hillsborough Independent Panel, 2012 s. 37-40, źródło: http://hillsborough.independent.gov.uk/repository/report/HIP_report.pdf [dostęp: 26.09.2016].

tlumu to nie wynik agresji tylko ścisku – otworzono dwie furtki w ogrodzeniu oddzielającym trybunę od płyty boiska, którymi wyprowadzano poszkodowanych. W akcji ratunkowej brało udział 30 osób personelu medycznego organizacji St Johns Ambulance, 4 zespoły SYMAS²², wspierane przez policjantów oraz kibiców, którzy posiadali kompetencje medyczne. Niestety, karetki oczekiwały na poszkodowanych po drugiej stronie boiska, co zmusiło służby i kibiców do transportowania poszkodowanych na banerach reklamowych przez całą długość boiska, tracąc tym samym kluczowe, z perspektywy ratowania życia i zdrowia poszkodowanych, sekundy i minuty.

13. 13 stycznia 1991 r., Oppenheimer Stadion w Orkney, RPA. Podczas meczu towarzyskiego pomiędzy drużynami Kaizer Chiefs i Orlando Pirates doszło do starć pomiędzy kibicami, co doprowadziło do śmierci 42 osób i nieokreślonej liczby rannych²³. Na stadionie znajdowało się około 30 tysięcy kibiców, pomimo przewidzianej liczby dopuszczalnych 23 tysięcy widzów. W trakcie gry, sędzia uznał gol piłkarza drużyny Kaizer Chiefs, co wywołało oburzenie wśród fanów przeciwnego zespołu. Kibice Orlando Pirates obrzucali kibiców przeciwnej drużyny różnymi przedmiotami. Według źródeł informacji, doszło do aktów przemocy z użyciem ostrych narzędzi ze strony fanów Orlando Pirates, które wywołały panikę wśród kibiców przeciwnej drużyny, co doprowadziło do niekontrolowanego przemieszczenia części kibiców w przeciwną stronę i napierania na kibiców stojących przy ogrodzeniu oddzielającym sektory. W konsekwencji doszło do zagrożenia życia i zdrowia w wyniku pobicia, upadku, uduszenia i zmiżdżenia.

14. 5 maja 1992 r., Stade Armand Césari w Bastii, Francja. Przed planowanym rozpoczęciem meczu półfinałowego w Pucharze Francji pomiędzy SC Bastia a Olympique Marsylia, doszło do zawalenia się trybuny, w wyniku czego zginęło 18 osób, a kilkadziesiąt zostało rannych²⁴. Pojemność stadionu pierwotnie wynosiła 8750 miejsc, jednak ze względu na udział najlepszej w tamtych czasach pierwszoligowej drużyny francuskiej Olympique Marsylia, zarządca stadionu postanowił rozebrać północną trybunę mieszczącą 750 widzów i zastąpić ją tymczasową konstrukcją trybuny, która była w stanie pomieścić 9300 kibiców. Zarządca stadionu dokonał rozbiórki, a następnie budowy nowej trybuny bez wymaganych zezwoleń budowlanych. Przedsiębiorstwo realizujące projekt budowy trybuny miało trudności z pozyskaniem odpowiednich materiałów budowlanych w wyniku strajku pracowników portu morskiego w Marsylii, ale pozyskało je ostatecznie z lokalnego korsykańskiego rynku. Zarządca stadionu uzyskał zgodę Francuskiego Związku Piłki Nożnej na sprzedaż biletów na nowo wybudowaną trybunę, pomimo negatywnej opinii straży pożarnej na temat bezpieczeństwa trybuny oraz faktu, że ostatnie prace związane z budową trybuny zakończyły się na kilka godzin przed rozpoczęciem meczu. 90 minut przed meczem trybuna wypełniła się. Kibice zajmujący miejsca na nowej trybunie byli zaniepokojeni, ponieważ odczuwali niestabilność i chwiejność trybuny. Na 15 minut przed meczem spiker poprosił o mniej gwałtowne poruszanie się po trybunie. Pięć minut później górna część trybuny

²² SYMAS – South Yorkshire Metropolitan Ambulance Service.

²³ <http://www.rnews.co.za/article/2439/today-in-sa-sport-history-oppenheimer-stadium-victims> [dostęp: 26.09.2016].

²⁴ <http://www.stadiumguide.com/twenty-years-ago-the-bastia-stadium-disaster/> [dostęp: 26.09.2016].

zawaliła się razem z 2000 kibiców. W konsekwencji doszło do zagrożenia życia i zdrowia w wyniku upadku z wysokości. Szpitale szybko zapełniły się poszkodowanymi, stąd część z nich została przetransportowana na kontynentalną część Francji.

- 15. 16 czerwca 1996 r., Stadion w Lusake, Zambia.** Podczas meczu pomiędzy reprezentacją narodową Zambii a Sudanu w ramach eliminacji do Mistrzostw Świata w Piłkę Nożną, doszło do niekontrolowanego ruchu tłumu, w wyniku którego 9 osób zginęło, a 78 zostało rannych²⁵. Kibice reprezentacji Zambii, w euforii wynikającej ze zwycięstwa swojej drużyny, zaczęli się tratować, co spowodowało zagrożenie dla życia i zdrowia w wyniku upadku, uduszenia i zmiżdżenia.
- 16. 16 października 1996 r., Mateo Flores Stadium w Gwatemali, Gwatemala.** Przed meczem pomiędzy Gwatemalą a Kostaryką w ramach eliminacji do Pucharu Świata w Piłce Nożnej, doszło do ścisku tłumu, w wyniku którego 78 osób zginęło, a 180 zostało rannych²⁶. Obecny na stadionie przedstawiciel FIFA stwierdził, że wprowadzono do obrotu fałszywe bilety, co przyczyniło się do obecności na stadionie większej liczby kibiców niż planowano²⁷. Trybuna południowa została nadmiernie wypełniona kibicami, co w pewnym momencie spowodowało napór kibiców z górnej części trybuny na kibiców znajdujących się przy ogrodzeniu oddzielającym trybunę od płyty boiska. Obecne na miejscu służby bezpieczeństwa w pewnym momencie otworzyły awaryjne bramki w ogrodzeniu oddzielającym trybunę od płyty boiska, co umożliwiło wydostanie się kibicom i ograniczenie ścisku. Pomimo to, doszło do zagrożenia życia i zdrowia w wyniku uduszenia i zmiżdżenia.
- 17. 6 kwietnia 1997 r., Stadion w Lagos, Nigeria.** Po meczu pomiędzy Nigerią a Egiptem w ramach kwalifikacji do Pucharu Świata w Piłce Nożnej doszło do zdarzenia, w wyniku którego 5 osób zginęło, a kilkanaście zostało hospitalizowanych²⁸. Po zakończeniu meczu około 40 tysięczny tłum zaczął kierować się do wyjść. Trzy z pięciu bram były zamknięte. Tłum napierający na osoby będące przy zamkniętych bramach nie był świadomy braku przejścia, co spowodowało ścisk. Doszło do zagrożenia życia i zdrowia w wyniku uduszenia, zmiżdżenia, zdeptania i stratowania.
- 18. 23 kwietnia 2000 r. Stadion w Monrovi, Liberia.** W trakcie meczu pomiędzy reprezentacją Liberii i Czadu w ramach kwalifikacji do Mistrzostw Świata w Piłce Nożnej, doszło do ścisku, w wyniku którego zginęły 3 osoby, a tysiące zostało rannych²⁹. W wyniku przekroczenia dopuszczalnej ilości osób jaką mogły pomieścić trybuny doszło do ścisku, co spowodowało zagrożenie dla życia i zdrowia w wyniku uduszenia i zmiżdżenia.
- 19. 9 maja 2000 r., Ohene Djan Stadion w Accara, Ghana.** W trakcie meczu w ramach rozgrywek ligowych pomiędzy drużynami Kumasi Asante Kotoko a Accra Hearts z Oak, doszło do paniki tłumu, w wyniku której zginęło 127 osób, a 250 zostało ran-

²⁵ <http://www.cbsnews.com/news/major-soccer-stadium-disasters/> [dostęp: 26.09.2016].

²⁶ <http://www.cbsnews.com/news/major-soccer-stadium-disasters/> [dostęp: 26.09.2016].

²⁷ <http://www.fifa.com/news/y=1996/m=10/news=stadium-disaster-guatemala-city-with-approximately-dead-70061.html> [dostęp: 26.09.2016].

²⁸ <http://www.telegraph.co.uk/sport/football/3003121/Football-stadium-disasters.html> [dostęp: 26.09.2016].

²⁹ <http://www.cbsnews.com/news/major-soccer-stadium-disasters/> [dostęp: 26.09.2016].

nych³⁰. Stadion miał pojemność 40 tysięcy widzów. Pod koniec meczu, kiedy Accra Heart z Oak prowadziła 2:1, doszło do wzburzenia kibiców Kumasi Assante Kotoko, czego przejawem było wyrywanie krzesłek i rzucanie nimi w stronę płyty boiska. Policja użyła granatów z gazem łzawiącym oraz broni gładkolufowej w celu oddania strzałów ostrzegawczych, co spowodowało panikę tłumu. Kibice zaczęli uciekać w stronę wyjść tratując się wzajemnie, powodując przy tym ścisk. Doszło do zagrożenia życia i zdrowia w wyniku upadku, uduszenia i zmiżdżenia.

20. 9 lipca 2000 r., Stadion Narodowy w Harare, Zimbabwe. Podczas meczu pomiędzy RPA a Zimbabwe w ramach kwalifikacji do XVII Mistrzostw Świata w Piłce Nożnej, doszło do paniki tłumu, w wyniku której 13 osób zginęło, a około 100 zostało rannych³¹. Na stadionie przebywało około 35 tysięcy widzów. Po zdobyciu przez drużynę RPA drugiej bramki, kibice Zimbabwe w wyniku swojego niezadowolenia, zaczęli rzucać różne przedmioty na płytę boiska. W celu opanowania sytuacji służby policyjne zastosowały wobec kibiców z Zimbabwe gaz łzawiący. Fakt postępującego wypełniania stadionu gazem zmusił sędziego do przerwania meczu i opuszczenia płyty boiska wraz z piłkarzami obu drużyn. Granaty z gazem łzawiącym wystrzelwane w stronę trybun spowodowały panikę tłumu i ucieczkę kibiców w stronę wąskich wyjść na górze trybun, co spowodowało ścisk i trawienie się kibiców. Doszło do zagrożenia życia i zdrowia w wyniku upadku, uduszenia i zmiżdżenia.

21. 11 kwietnia 2001 r., Ellis Park Stadion w Johannesburgu, RPA. W trakcie meczu piłki nożnej w ramach rozgrywek ligowych pomiędzy drużyną Kaizer Chiefs a Orlando Pirates doszło do zdarzenia, w wyniku którego zginęły 43 osoby, a 158 zostało rannych³². Obie drużyny były uznawane za potencjalnych zwycięzców sezonu, posiadały najwięcej kibiców w Południowej Afryce oraz siedziby w Johannesburgu, co wpłynęło na duże zainteresowanie meczem. Pojemność stadionu wynosiła 50 tysięcy widzów. Na stadion weszło około 80 tysięcy kibiców, z czego większość (76 tysięcy) kupiła bilety w kasach przed meczem. Dokładna liczba sprzedanych biletów nie została określona, ponieważ doszło do wielu nieprecyzyjnych działań (dodrukowywanie biletów, zwracanie biletów, nieksięgowanie sprzedanych biletów itp.) O godzinie 19:15 zaprzestano sprzedawania biletów. Na północnych bramach stadionu rozpoczęto zachęcanie kibiców, którzy nie weszli na stadion, do powrotu do domu, za to na południowo-zachodnich bramach informowano o możliwości zakupu biletów na bramach północnych, co wywołało dezinformację wśród kibiców. O godzinie 19:45 tłum wyłamał bramę 4 i ogrodzenie przy bramie 6, co spowodowało wdarcie się do wnętrza stadionu tysięcy osób. Do godziny 19:55 wszystkie bramy północne (4, 5, 6, 7) zostały wyłamane. Kibice, którzy weszli na stadion w sposób nieautoryzowany, przedarli się przez kołowrotki i zaczęli zapełniać trybuny, głównie północno-wschodnie, powodując ścisk. Służby porządkowe – z niejasnych przyczyn – użyły gazu łzawiącego w stosunku do kibiców. Doszło do paniki tłumu i jeszcze większego zagrożenia dla życia i zdrowia w wyniku upadku, uduszenia i zmiżdżenia.

³⁰ http://datablog.peacefonline.com/pages/blog/23/2013_may_9tha.pdf [dostęp: 26.09.2016].

³¹ <http://www.contrast.org/hillsborough/history/zimbabwe.shtm> [dostęp: 26.09.2016].

³² B.M. Nqoepe, *Final Report Commission of inquiry into the Ellis Park Stadium soccer disaster of 11 April*, Pretoria 2001.

22. 1 lutego 2012 r., Port Said Stadion w Port Said, Egipt. Po meczu piłki nożnej pomiędzy drużynami El Masry i El Ahly w ramach rozgrywek ligowych doszło do zamieszek, w wyniku których 74 osoby zginęły, a ponad 500 zostało rannych³³. Po zakończeniu wygranego meczu dla drużyny El Masry (3:1), kibice tej drużyny wdarli się na płytę boiska i skierowali się w stronę trybun zajętych przez kibiców przeciwnej drużyny. Kibice El Masry zaatakowali fanów El Ahly, wykorzystując pałki, noże, kamienie, wyrwane krzeselka i materiały pirotechniczne. Część kibiców El Ahly odniosła obrażenia w czasie panicznej ucieczki w stronę wyjść, które okazały się być zamknięte. Piłkarze drużyny El Ahly zabarykadowali się w szatni, do której próbowali dostać się kibice przeciwnej drużyny. W celu odbicia piłkarzy wysłano żołnierzy. Trener drużyny El-Ahly został pobity. W wyniku starć oraz paniki tłumu doszło do zagrożenia życia i zdrowia w wyniku pobicia, ran kłutych i tłuczonych, uduszenia i zmiżdżenia. Niektóre źródła informacji³⁴ podają, że przyczyną zamieszek była chęć zemsty władz lokalnych na ultrasach El-Ahly, którzy brali czynny udział w protestach na placu Tahrir. Według tych źródeł, policja nie próbowała zapobiec wtargnięciu na boisko, otworzyła wejścia oddzielające kibiców i uniemożliwiła ucieczkę kibiców El-Ahly ze stadionu.

23. 13 listopada 2015 r., Stadion Narodowy Stade de France w Saint-Denis (miejsco-wość pod Paryżem), Francja. Podczas meczu towarzyskiego pomiędzy reprezentacją Francji i Niemiec doszło do symultanicznego ataku terrorystycznego, w wyniku którego zginęły 130 osób, a 398 zostało rannych³⁵. Jednym z celów ataku byli widzowie na Stadionie Narodowym, gdzie grupa trzech zamachowców – samobójców zdetonowała nasobne ładunki wybuchowe w okolicach Stadionu Narodowego Francji³⁶. Na stadionie przebywało około 60 tys. kibiców, w tym prezydent Francji Francois Hollande. Około godziny 21:20 (20 minut po rozpoczęciu meczu) nieznanemu mężczyźnie udało się dostać do bramy stadionu z zamiarem wejścia na stadion³⁷. Zamachowiec nie został wpuszczony przez stewarda. Doszło do detonacji nasobnego urządzenia wybuchowego, w wyniku czego zginął zamachowiec oraz członek służby stadionowej, który go nie wpuścił. O godzinie 21:30 doszło do drugiego wybuchu w okolicy stadionu. W wyniku drugiej eksplozji zginął zamachowiec, który zdetonował ładunek wybuchowy. W tym samym czasie, część kibiców została ewakuowana na płytę boiska, a część przemieściła się do tunelu okalającego stadion, gdzie kierowana przez stewardów, krążyła dokoła stadionu śpiewając hymn narodowy³⁸. O godzinie 21:53 doszło do trzeciego wybuchu w okolicy stadionu. W wyniku trzeciej eksplozji zginął zamachowiec, który zdetonował ładunek wybuchowy. Kibice zostali wypuszczeni ze stadionu w momencie, kiedy służby odpowiedzialne za reagowanie na incydenty terrorystyczne wydały na to zgodę. Istnieje

³³ <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-16845841> [dostęp: 26.09.2016].

³⁴ <https://www.theguardian.com/world/2012/feb/05/egypt-football-massacre-police-arab-spring> [dostęp: 26.09.2016].

³⁵ EUROPOL, European Union Terrorism Situation and Trend Report (TE-SAT) 2016, Haga, 2016, s. 22.

³⁶ <https://www.stratfor.com/analysis/what-expect-after-nov-13-paris-attacks> [dostęp: 11.10.2016].

³⁷ <http://edition.cnn.com/interactive/2015/11/world/map-paris-shootings/> [dostęp: 11.10.2016].

³⁸ <http://www.independent.ie/world-news/europe/paris-terror-attacks/video-french-fans-sang-la-marseillaise-as-they-were-evacuated-from-the-stade-de-france-34199773.html> [dostęp: 11.10.2016].

przypuszczenie, że scenariusz ataku na stadion przewidywał detonację jednego ładunku wybuchowego na trybunie stadionu i detonację dwóch pozostałych na drogach ewakuacyjnych/punktach koncentracji ewakuowanych, w momencie zapełnienia ich kibicami ewakuowanymi ze stadionu.

Wnioski

- Sytuacje kryzysowe na stadionach powstają w wyniku zablokowanych lub niedrożnych wyjść lub dróg wyjściowych (5); błędnych decyzji organizatora dotyczących zarządzania ruchem tłumu (4); złego stanu technicznego elementów konstrukcyjnych stadionu (3); starć pseudokibiców między sobą (3); starć pseudokibiców ze służbami porządkowymi i policyjnymi (3); pożarów (1); sprzedaży fałszywych biletów (1); euforii tłumu (1); *pile-up*³⁹ (1); ekstremalnych warunków pogodowych (1), zamachów terrorystycznych(1).
- Do najczęstszych rodzajów skutków w postaci utraty życia i zdrowia uczestników imprez na stadionach należą uduszenia w wyniku unieruchomienia klatki piersiowej; upadek ze schodów i stopni; zmiżdżenia, pchnięcia i zdeptania przez tłum w panice; uderzenie przez rzucony, wystający lub spadający przedmiot; ugodzenie, uderzenie, skręcenie, pobicie i zadrapanie przez inną osobę; narażenie na niekontrolowany pożar budynku lub budowli; zawalenie się budynku lub budowli; podrażnienia górnych dróg oddechowych i skóry w wyniku działań gazów obojętniających. Najbardziej zagrożonymi grupami osób są osoby starsze, dzieci oraz niepełnosprawni.
- Większości sytuacji kryzysowych na stadionach towarzyszyła paniczna reakcja tłumu i niekontrolowane ruchy tłumu powodujące ścisk, co generowało największe zagrożenie dla życia i zdrowia osób przebywających na stadionie (19 na 23 analizowane przypadki).
- Uzyskanie przez obiekt sportowy certyfikatów bezpieczeństwa międzynarodowych federacji piłki nożnej lub krajowych związków piłki nożnej nie wyklucza możliwości wystąpienia zagrożenia dla życia i zdrowia w znaczących rozmiarach.
- W większości sytuacji kryzysowych na stadionach wystąpiła dysproporcja pomiędzy obecnymi na obiekcie siłami i środkami ratowniczymi a liczbą poszkodowanych, co wymusiło zaangażowanie do działań ratowniczych służb nie ratowniczych, członków organizacji pozarządowych oraz nieposzkodowanych kibiców.
- W przypadku użycia środków przymusu bezpośredniego przez zwarte pododdziały i oddziały policji oraz służby porządkowe, istnieje ryzyko wystąpienia paniki tłumu powodującej ucieczkę kibiców w stronę wyjść.
- Osoba obserwująca sytuację na stadionie z poziomu uczestnika imprezy nie ma pełnego obrazu sytuacji, a tłum kierujący się najkrótszą i najprostszą drogą na trybuny/do wyjść, nie ma świadomości sytuacji przy bramach wyjściowych/trybunach.

³⁹ Efekt domina polegający na upadku na inną osobę, która również upada i powoduje upadek kolejnych osób.

- Do negatywnych zdarzeń może dojść w zasadzie w każdym miejscu przebywania dużej liczby osób w ograniczonej przestrzeni – na trybunach, w klatkach schodowych, tunelach, kołowrotkach i bramach. Największe ryzyko wypadku niesie ze sobą przemieszczanie się tłumu po schodach, co może spowodować efekt domina (upadek jednej osoby na drugą powoduje kolejny upadek). Znaczne ryzyko pojawienia się ścisku występuje w tzw. przejściach gardłowych (ang. *bottlenecks*), czyli przejściach o nieadekwatnej przepustowości do zaplanowanej liczby użytkowników przejścia.
- Wysokie ogrodzenia zewnętrzne, rozdzielające sektory trybun lub oddzielające trybuny od płyty boiska, zmniejszają ryzyko nieautoryzowanego wejścia do strefy chronionej, ale utrudniają ewakuację uszkodzonych i zwiększają ryzyko wystąpienia ścisku.
- Istnieje ryzyko wystąpienia działań odwetowych kibiców jednej drużyny na kibicach przeciwnej drużyny w przypadku wystąpienia negatywnego zdarzenia, w którym śmierć ponieśli tylko kibice jednej drużyny. Ryzyko jest większe, kiedy wśród ofiar są tylko kibice drużyny-gości, co wynika z poczucia odpowiedzialności drużyny-gospodarzy za bezpieczeństwo imprezy.
- Procedury reagowania w sytuacji wystąpienia pożaru lub zagrożenia zawaleniem budynku mogą nie przynieść zamierzonego efektu lub przynieść odwrotny efekt w sytuacji wystąpienia zagrożenia o charakterze terrorystycznym.

Rekomendacje

- Należy stale i bezwzględnie nadzorować podmioty zobowiązane do przestrzegania przepisów budowlanych, przeciwpożarowych, dotyczących organizacji imprez masowych oraz wypracowanych przez międzynarodowe federacje piłki nożnej i krajowe związki piłki nożnej standardów bezpieczeństwa na stadionie. Dla zapewnienia wdrażania standardów bezpieczeństwa w aspekcie techniczno-budowlanym kluczowe jest włączenie podmiotów odpowiedzialnych za bezpieczeństwo meczów piłki nożnej w cały cykl życia obiektu sportowego (fazę studialną i koncepcyjną; fazę projektowania; fazę budowy, przebudowy, remontu, montowania; fazę eksploataowania; fazę rozbierania).
- Zaleca się tworzenie banków dobrych praktyk, które łączyłyby wiedzę zarządców stadionów, organizatorów meczów piłki nożnej, krajowego związku piłki nożnej, klubów piłkarskich, policji, straży pożarnej i innych podmiotów, które zaangażowane są w zapewnienie bezpieczeństwa meczów piłki nożnej.
- Zaleca się przeanalizowanie przepisów prawnych dotyczących bezpieczeństwa imprez masowych, wewnętrznych procedur awaryjnych i zasad postępowania podmiotów odpowiedzialnych za bezpieczeństwo meczów piłki nożnej w kontekście reagowania na zagrożenia o charakterze terrorystycznym.
- Wszystkie bramy w trakcie imprezy powinny być odblokowane i możliwe do pełnego otworzenia w sposób automatyczny (z poziomu centrum dowodzenia) i ręczny (przez stewardów). Każda brama w czasie trwania imprezy powinna mieć zapewnioną obsadę

stewardów⁴⁰, którzy w razie wystąpienia zagrożenia będą w stanie niezwłocznie otworzyć bramy.

- Należy bezwzględnie przestrzegać limitów osób na trybunach oraz stale monitorować poziom ich zapelnienia. W przypadku ich przekroczenia oraz wystąpienia zjawiska ścisku, zalecane jest wykorzystanie płyty stadionu, jako naturalnego miejsca ewakuacji nadmiernej liczby osób. Niezbędne do tego jest zapewnienie na czas imprezy stałej obsady stewardów przy bramkach dzielących trybuny od płyty boiska, którzy w razie wystąpienia zagrożenia będą w stanie niezwłocznie otworzyć bramki.
- Zaleca się tworzenie rozwiązań umożliwiających prognozowanie ilości osób chętnych do wzięcia udziału w imprezie (np. wcześniejsza rejestracja kibiców, tańsze bilety zakupione przed imprezą). Warto rozważyć posiadanie planów awaryjnych na wypadek przybycia pod stadion zbyt dużej ilości osób (np. mobilne telebimy umożliwiające relacje na żywo, ustawione na parkingu stadionu).
- Jeśli nie ma zagrożenia dla porządku i bezpieczeństwa publicznego, zaleca się unikanie lokalizowania zwartych oddziałów i pododdziałów policji w miejscach widocznych dla kibiców. W przypadku potrzeby interwencji, nie zaleca się stosowania przez funkcjonariuszy policji granatów z gazem łzawiącym oraz broni gładkolufowej, zważywszy na ryzyko wystąpienia paniki tłumu i wzrostu zachowań agresywnych.
- Zaleca się prowadzenie pełnego monitoringu ruchu tłumu (CCTV, bezpośrednia obserwacja) oraz stałej i aktywnej komunikacji z uczestnikami imprezy (za pośrednictwem spikera oraz stewardów), w celu przeciwdziałania wystąpienia zagrożeń (np. informowanie o zatorach i alternatywnych przejściach, zachęcaniu do pozostania na miejscu w celu ograniczenia ścisku w przejściach gardłowych, informowaniu o drogach ewakuacji).
- Zaleca się sprzedawanie imiennych biletów z wyznaczonym miejscem siedzącym oraz egzekwowanie rozmieszczenia kibiców na kołowrotkach i innych bramkach strefujących.

Bibliografia

Publikacje zwarte

Murray W., Murray J., *The World's Game: A History of Soccer*, Chicago, 1996.

Nauright J., Parrish C. (red.), *Sports Around the World: History, Culture and Practice*, Santa Barbara, 2012.

Artykuły naukowe

Baker N., *Have they forgotten Bolton?*, *The Sport Historian* No. 18(1), Buffalo, 1998.

Shiels R.S., *The Fatalities at the Ibrox disaster of 1902*, *The Sports Historian*, No. 18(2), Edinburgh, 1998.

⁴⁰ Steward jest tutaj rozumiany jako członek służby informacyjnej lub porządkowej organizatora meczu w rozumieniu przepisów ustawy o bezpieczeństwie imprez masowych. Zadaniem Stewardów jest bezpośrednia obserwacja sytuacji na stadionie i informowanie centrum dowodzenia o zagrożeniach; reagowanie na incydenty nieprzestrzegania regulaminu imprezy, obiektu sportowego lub przepisów prawa; udzielanie wszystkich niezbędnych informacji uczestnikom imprezy; udzielanie pierwszej pomocy i wskazywanie kierunku ewakuacji oraz wspieranie procesu monitorowania i kierowania tłumem.

Raporty

EUROPOL, European Union Terrorism Situation and Trend Report (TE-SAT) 2016, Haga, 2016.

Hillsborough The Report of the Hillsborough Independent Panel, London, 2012.

Home office, The Hillsborough Stadium disaster 15 April 1989 inquiry by the Rt Hon Lord Justice Taylor, Interim Report, London, 1989.

Nqoepe B.M., *Final Report Commission of inquiry into the Ellis Park Stadium soccer disaster of 11 April*, Pretoria, 2001.

Źródła internetowe

<http://www.bbc.com>

<http://www.cbsnews.com>

<http://www.contrast.org>

<http://www.datablog.peacefonline.com>

<https://www.en.wikipedia.org>

<http://www.fifa.com>

<http://www.football-stadiums.co.uk>

<http://www.footballpink.net>

<http://www.hillsborough.independent.gov.uk>

<https://www.iainduff.wordpress.com>

<http://www.independent.ie>

<http://www.stadiumguide.com>

<https://www.stratfor.com>

<http://www.mews.co.za>

<http://www.stadiony.net>

<https://www.youtube.com>